

3

नाट्य अन्य कलाः च

टिप्पणी

आरम्भात् अधुना यावत् कला अस्माकं जीवनस्य अत्यावश्यकः भागः अस्ति। कालरेखानुसारं विश्वे बहवः परिवर्तनाः दृश्यन्ते, तर्हि कथं सम्भवति यत् भारतीयनाट्यकला च कालरेखायाः प्रभावं न कृतवती? अस्मिन् अपि बहवः परिवर्तनाः दृश्यन्ते। अधुना स्वाभाविकः प्रश्नः अस्ति यत् कलाः काः सन्ति? कलासु केभ्यः कारणेभ्यः परिवर्तनं जातम्, तेषां विकासक्रमः कः? अतः अस्य पाठस्य अन्तर्गतं प्राचीनाः प्रमुखाः कलाः अवलोकयितुं प्रयतेम। भारते कलानां विकासं वयं पश्यामः। कालक्रमं सम्यक् अवगन्तुं प्रयतेम। नाट्यकलानां अन्यकलाभिः सह सम्बन्धः चर्चा भविष्यति। अपि च नाट्यप्रदर्शने अन्यकलानां योगदानस्य विषये स्पष्टतया चर्चा भविष्यति। यदा वयं प्रमुखकलानां विषये ज्ञास्यामः तदा एतदपि ज्ञास्यामः। एतत् प्राचीनं ज्ञानं व्यक्तित्वस्य विकासे कथं सहायकं भवति इति वयं अवगन्तुं शक्नुमः, यस्य उपयोगेन वयं वर्तमानं भविष्यं च समाजाय उपयोगिनो कर्तुं शक्नुमः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- कलानां विषये ज्ञात्वा तस्याः प्रासंगिकतायाः प्रशंसाम्;
- भारते कलानां विकासं अवगच्छन्ति;
- नाट्यकलायाः अन्यकलाभिः सह सम्बन्धं अवगन्तुं; तथा
- नाट्यप्रस्तुतिषु अन्यकलानां योगदानं ज्ञातव्यम्।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

3.1 कलारूपम्

‘कल (कला)’ इति शब्दः ‘कल’ मूलं प्रति ‘घ’ इति प्रत्ययेन निर्मितः भवति। कलाकृति इत्यर्थः। अस्य शब्दस्य एषः अर्थः तस्य व्युत्पत्ति-आधारेण अस्य अर्थे निष्पद्यते- ‘कल्पते अस्यम्’ इति। एवं कलाशब्दः कलात्मकसृष्टेः मौलिकसिद्धान्तान् निर्दिशति यस्मात् सा उत्पद्यते। यस्य च आधारेण समुचिततया व्याख्यातुं शक्यते। कलासृष्टेः मूलसिद्धान्ताः सन्ति संग्रहः, चिन्तनं, स्पष्टव्यञ्जनम् च। कालशब्दोऽपि धातुः निष्पन्नः। अत्र ‘ला’ आनने वा दानार्थे प्रयुक्तः, आनन्दार्थे ‘क’ इति च। एवं प्रकारेण कलायाः अन्यः अर्थः आनन्दसुखप्रदः। अस्मात् व्याख्यानात् स्पष्टं भवति यत् कलाकृतिः कामसुखसाधनम् अस्ति। शकलशब्दः कार्यकौशलस्य शिल्पस्य च अर्थे अपि प्रयुक्तः। आर्यग्रन्थस्य प्राचीनतमस्य ऋग्वेदस्य अष्टमे अध्याये कलाशब्दः प्रयुक्तः। “यथा कला, यथा शफस यथा, श्रीनाम सन्नियामसि।” यजुर्वेदः, अथर्ववेदः, शतपथब्राह्मणः, शङ्खविंश ब्राह्मण, शांखायाणब्राह्मणः, तैत्तिरीय-आरण्यकः च सह उपनिषदेषु अयं शब्दः प्रयुक्तः अस्ति। भरतमुनिलिखिते नाट्यशास्त्रे कलाशब्दोऽपि उल्लिखितः अस्ति। “न ताजननं न तच्छिल्पं न विद्या न कला”। अर्थात् न ज्ञानं यस्मिन् शिल्पं नास्ति, ज्ञानं नास्ति यदस्ति कला। भरतमुनिप्रयुक्ता ‘कला’ इत्यस्य अर्थः ललितकला, शिल्पस्य अर्थः सम्भवतः काचित् उपयोगी कला, परन्तु भरतात् पूर्वं एषः शब्दः शिल्पस्य अर्थे प्रयुक्तः आसीत्, न तु ललितकलायाः अर्थे। पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी, बौद्धग्रन्थेषु च शिल्पशब्दस्य प्रयोगः उपयोगी कलासु च ललितकलायां च कृतः अस्ति। कौशिकीब्राह्मणे नृत्यं गीतं च शिल्पम् इति उच्यते। पाणिनिः शिल्पस्य द्विविधं व्याख्यायते चारु शिल्पं कारुश्च। सर्वाणि ललितकलाः चारुशिल्पस्य सन्ति तथा च कुम्भकारः, स्वर्णकारणादिकं सर्वं कौशलं कारुशिल्पस्य अन्तर्गतं स्वीकृतम् अस्ति। भोजराजः ‘तत्त्वप्रकाश’ इति ग्रन्थे कर्मव्यञ्जकशक्तिं कला इति कथयति। अस्याः परिभाषायाः अनुसारं काव्यं, संगीतं, वास्तुकला, शिल्पं, चित्रकला इत्यादीनि प्रत्येकं प्रकारस्य क्रियाकौशलं कला एव इति अवगन्तुं शक्यते। केचन विद्वांसः केवलं तां कलां स्वीकुर्वन्ति या सुन्दरी उपयोगिता च भवति। तेषां मते कला सौन्दर्यस्य रूपस्य च कृते विद्यते।

कला अस्माकं सभ्यतायाः संस्कृतिस्य च शाश्वतधरोहरम् अस्ति। कलाकारः सत्यस्य उपासकः भवति। तस्य सृष्टेः मूलं अलौकिकं अमृतत्वं, अनादित्वं च निहितम् अस्ति। धर्मार्थकामत्रयवर्गयुक्तं आनन्दराज्यं प्रदातुं कला मोक्षरूपं सिद्धं भवति। कलाकारः साहित्येन, धर्मेन, दर्शनेन च प्रभावितः कल्पनायाः, एकाग्रतायाः च माध्यमेन कलानिर्माणं करोति। ध्याने अहङ्कारस्य शक्तिं नाशयति। एवं प्रकारेण कला-धर्म-जीवनदर्शनस्य, सत्यस्य, शिवस्य, सौन्दर्यस्य च समन्वयः भवति।

सामान्यतया कला तानि कार्याणि वक्तुं शक्यन्ते येषु किञ्चित् चतुरता वा कौशलं वा आवश्यकं भवति। भारतीयकलाचिन्तने मनसः सद्गुणप्रवृत्तीनां प्रकाशनं प्रति बलं दत्तम् अस्ति। पाश्चात्यचिन्तने कलाशब्दस्य प्रयोगः शारीरिककौशलार्थं वा मानसिककौशलार्थं वा भवति। कौशलं विना कृतं कार्यं कला न मन्यते। आधुनिककाले कलायाः अनेकाः परिभाषाः दत्ताः सन्ति, येषु केषुचित्

अनुसारं कला मानवस्य भावानाम् स्वाभाविकः अभिव्यक्तिः अस्ति। भर्तृहरिः नीतिशतके उल्लेखं कृतवान्- 'साहित्यसंगीतकलाविहिनां साक्षात्पशुपुच्छविशनाहिणः' अर्थात् साहित्य-संगीत-कला-विहीनाः मानवाः पुच्छ-शृङ्ग-रहिताः पशवः इव भवन्ति। कला इति कल्पनायाः शृङ्गारव्यञ्जनम्। कल्पना भिन्नभिन्नरूपेण भिन्नमाध्यमेन च व्यक्तुं शक्यते। कलाः सौन्दर्यस्य प्रेरणातः उद्भवति। अतः प्रत्येकप्रकारस्य कलात्मकप्रक्रियायाः लक्ष्यं सौन्दर्यस्य अभिव्यक्तिः एव। 'ललिते कला विधौ' इत्यस्य उल्लेखः अस्मिन् सन्दर्भे रघुवंशे महाकविः कालिदासः कृतः अस्ति। भागवतशरण उपाध्यायेन उक्तम् अस्ति- श्वाग्विला, रागरेखा वा वास्तुकला क्षेत्रे वा कला एव। तथैव जयशंकरप्रसादस्य मते मनुष्यैः शारीरिक-मानसिक-शक्तेः कुशल-सृष्टिः ईश्वरस्य कर्तव्यम् अस्ति।

टिप्पणी

प्राचीनभारतस्य अवलोकने बहुविधाः कलाः दृश्यन्ते। सिन्धु उपत्यकासभ्यतायाः उत्खनने प्राप्तेभ्यः पक्त्वा इष्टकाभ्यः, प्रतिमाभ्यः, वृषभस्य चित्रेभ्यः, चित्रितपात्रेभ्यः इत्यादेभ्यः ज्ञायते यत् प्राचीनभारतीयानां काव्यस्य, संगीतस्य, वास्तुकला, शिल्पस्य, चित्रकलास्य च ज्ञानं सहितं बहुकलाज्ञानं च आसीत्। नर्तकस्य प्रतिमायां सङ्गीतकला- गीत-वाद्य-नृत्य-त्रिषु तत्त्वेषु नृत्यस्य भावः प्राप्यते। वेदेषु बुनाई, काष्ठकर्म, लोहारः, कुम्भकारः, स्वर्णकारः, चर्मकर्मः, औषधि, संगीतं, वास्तुकला, नृत्यं, काव्यः, नाटकम् इत्यादीनां कलानां उल्लेखः अस्ति। शैवगमग्रन्थेषु काव्यादिचतुःषष्टिः कलानां वर्णनम् अस्ति, सङ्गीतं, वास्तुकला, शिल्पकला इत्यादीनि यथा मायामताम्, मनसारः, समरङ्गनसूत्रधारा, पुराणेषु च दृश्यन्ते। कला-प्रकारस्य च उल्लेखः वात्स्यायन-लिखितेषु कामसूत्रेषु, उषणेन लिखितेषु शुक्रनीतिषु, जैनग्रन्थेषु प्रबन्धकोश-कलाविला-ललितविस्तारादिषु ग्रन्थेषु प्राप्यते यद्यपि अधिकांशग्रन्थेषु ६४ कलाः स्वीकृताः, तथापि प्रबन्धकोशादिषु केषुचित् ग्रन्थेषु क ७२ कलानां सूची प्राप्यते। बौद्धसाहित्यसम्बद्धे ग्रन्थे ललितविस्तारे ८२ कलानां गणना कृता अस्ति। काश्मीरीपण्डितक्षेमेन्द्रस्य प्रसिद्धेन कलाविलासनाम्ना ग्रन्थे अधिकांशं कलावर्णनं कृतम् अस्ति। अस्य अन्तर्गतं सार्वजनिकोपयोगितायाः ६४ कलाः, धर्म-अर्थ-काम-मोक्षसम्बद्धाः ३२ कलाः, भक्तिसम्बद्धाः ३२ कलाः, स्वर्णकारणसम्बद्धाः ६४ कलाः, गणिकासम्बद्धाः ६४ कलाः, चिकित्सासम्बद्धाः १० कलाः, चिकित्सासम्बद्धाः १६ कलाः कायस्थस्य १०० अमूर्तकलाणां च चर्चा कृता अस्ति।

3.2 कलावर्गीकरणम्

भरतमुनिप्रस्ताविते नाट्यशास्त्रे कलाः लघुमुख्यकला इति वर्गीकृताः सन्ति। भारते नाट्यशास्त्रं मुख्यकलारूपेण अन्यकलानां च गौणकलारूपेण समावेशः अस्ति। तस्य मतेन अन्याः कलाः केवलं नाट्यशास्त्रे एव समाविष्टाः सन्ति।

समरङ्गनसूत्रधरस्य लेखिका भोजः संगीतरत्नाकरश्च नाट्य-संगीत-वास्तुकलाः स्वतन्त्रकलारूपेण अन्योपयोगी-कलाः आश्रितकलारूपेण च निर्दिष्टवन्तौ। प्रथमवर्गस्य कलाः परतत्त्वसम्बद्धाः कलाः, यतः ते परमात्मनः गूढानुभवं जनयन्ति। शोषाः कलाः उपयोगिनो कलाः, ये व्यक्तिः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

कल्पनातः उत्पद्यन्ते। पाणिनिः कलानां कृते शिल्पशब्दस्य प्रयोगं करोति। पाणिनीशिल्पं द्विविधम्। एतानि चारु-कारु-शिल्पानि इति निर्दिष्टानि सन्ति। चारुशिल्पस्य अन्तर्गतं सः सङ्गीतादिकलाः अपि च कारुशिल्पस्य अन्तर्गतं शिल्पकला इत्यादीनां समावेशं कृतवान् काव्यस्य, संगीतस्य, चित्रकला, शिल्पस्य, नृत्यस्य, नाट्यस्य, वास्तुकला इत्यादीनां तादात्म्यं स्थापयित्वा विद्वांसः तान् कलायां समावेशितवन्तः। एताः सर्वाः ललितकलाः स्वतन्त्रतया उल्लिखिताः सन्ति।

प्रमुखाः भारतीयाः कलाः- भारतीयकलाः विविधतापूर्णाः सन्ति। भारतीयकलानां अन्तर्गतं काश्चन प्रमुखाः कलाः परिगणिताः सन्ति। यथा-

1. वास्तुकला
2. शिल्पकला
3. चित्रकला
4. संगीतम्
5. काव्यम्
6. नृत्यम्
7. नाट्यम्/नाटकम्

वास्तुकला- भारतीय सन्दर्भे वास्तुकला वास्तुब्रह्मवादः इति निर्दिष्टा अस्ति। वास्तुशब्दः 'वस' मूलतः निष्पन्नः, यस्य अर्थः वसति इत्यर्थः। अर्थात् यस्मिन् भवने मनुष्याः निवसन्ति। परन्तु भारतीयसन्दर्भे वास्तुकलाशब्दस्य प्रयोगः अतीव व्यापकरूपेण कृतः अस्ति। धर्मः भारतीयवास्तुकलायां विकासस्य महत् स्रोतः अभवत्। प्राचीनमन्दिरगुहा इत्यादीनां अवलोकनेन एकस्मिन् स्थाने त्रयाणां दृश्यकलानां समन्वयः प्राप्तुं शक्यते। यथा- भारतीयवास्तुकलासम्बद्धानि सामग्रीनि यथा अजन्ता, एलोरा, सीतानवासलः, बादामी, बाघा इत्यादयः पुराणेषु, शैवगमग्रन्थेषु, वास्तुव्याख्याग्रन्थेषु च प्राप्यन्ते। वास्तुसंरचनानां वर्णनं ऋग्वेदे अपि प्राप्यते। शास्त्रेषु भवननिर्माणं मानवशरीरत्वेन गृहीतम् अस्ति। अस्य आधारेण भवनस्य तस्मिन् निवसतः च शरीरात्मनः सम्बन्धः स्थापितः अस्ति। प्रखरैः विद्वांसैः वास्तु-शैल्याः त्रीणि वर्णितानि सन्ति। ते सन्ति- नगरः, द्रविदः, बेसरः। एताः त्रयः शैल्याः क्रमशः ब्रह्मविष्णुमहेशयोः सम्बन्धिनो भवन्ति। समरङ्गसूत्रधरस्य मते वास्तुकला विस्मयस्य निर्माणं करोति। एवं प्रकारेण वास्तुशास्त्रस्य उद्देश्यं सौन्दर्यस्य निर्माणं, समुचितस्य आनन्दस्य अनुभवस्य च आनन्दः भवति।

मूर्तिकला- कलाकारः मृत्तिका, पाषाणः धातुः इत्यादिभ्यः आकारं रूपं च ददाति, येन त्रिविधप्रभावः निर्मायते। भारतीयसमाजस्य शिल्पकला अतीव उच्चस्थानम् अस्ति। प्राचीनभारतीयमन्दिरेषु शिल्पस्य अत्यन्तं उदात्तं रूपं दृश्यते। दक्षिणभारते नटराजस्य मूर्तिः

ईश्वरस्य महान् रूपस्य प्रतिबिम्बः अस्ति। मूर्तिनिर्माणकलायाः विस्तृतं वर्णनं मनसर-समरङ्गनसूत्रधरयोः प्राप्यते, तेषु मूर्तिनिर्माणविधयः अपि दत्ताः सन्ति।

प्राचीनकालात् भारतीयशिल्पस्य बृहत्तमं वैशिष्ट्यं अस्ति यत् शिल्पनिर्माणे विविधप्रकारसामग्रीणां, धातुरत्नानां च उपयोगः भवति। मूर्तिनिर्माणकलासम्बद्धसामग्रीविषये पुराण-आगम-तन्त्रग्रन्थेषु शिल्पशास्त्रादिषु च सूचनां प्राप्नुमः प्राचीनकाले मूर्तिनिर्माणे धार्मिकभावनानां महत्त्वम् आसीत्। शुक्रनीतेः मते शिल्पकारस्य मूर्तियोग्ये ध्यानयोगे प्रवीणता आवश्यकी इति उक्तम् अस्ति। प्रतिमानां गौरव-पुण्य-दोष-आसन-अलंकार-वस्त्र-आदि-विषये अपि शास्त्र-लेखकैः स्व-मताः प्रस्तुताः सन्ति। प्रतिमानां आसनानां त्रयः प्रकाराः विशेषतया विचारिताः ख्र हस्तमुद्राः, पादमुद्राः, शरीरस्य आसनानि च। तेषां विस्तृतं वर्णनं नाट्यशास्त्रे प्राप्यते। नानादेवदेवप्रतिमानां लक्षणानि पुराणवास्तुशास्त्रग्रन्थेषु दत्तानि सन्ति, तेषां लक्षणानाम् आधारेण प्रतिमाः करणीयाः। भारतीयमूर्तिकलायाः मुख्याः प्रयोजनाः धार्मिकाः, स्मारकाः, अलङ्काराः च सन्ति।

टिप्पणी

चित्रकला- विष्णुधर्मोत्तरपुराणे श्चित्रसूत्रेश्च तृतीयखण्डे उक्तं यत्- चित्रकला कलासु श्रेष्ठा अस्ति तस्याभ्यासेन चत्वारि अपि कार्याणि- धर्मार्थकाममोक्षं च प्राप्तुं शक्यते। गृहे चित्रचित्रणमिव शुभं किमपि नास्ति।

**कलानं प्रवरम् चित्रम्, धर्मं कमर्थं मोक्षदम्।
मंगल्यम् प्रथमम् होताद, गहे यात्रा प्रतिष्ठाम्।**

रेखा-अक्षर-वर्तनी-अलंकार-साहाय्येन चित्रस्य रूपं निष्पादितं भवति। वात्स्यायनेन लिखिते कामसूत्रभाष्ये यशोधरपण्डितेन अलेख्यायाः षट् भागाः उक्ताः ये षडङ्ग इति निर्दिष्टाः सन्ति। ते षट् भागाः यथा- 1- रूपभेदः, 2- प्रमाणः, 3- भवः, 4- लावण्ययोजना, 5- सदृश्यः, 6- वर्णिका-भङ्गः। आधुनिकविचारधारानुसारं चित्रकलायां षट् तत्त्वानि विचारितानि सन्ति- रेखा, रूपं, वर्णः, तानः, पोतः, अन्तरालः च। भारतीयचित्रकला-इतिहासः मानव-इतिहासः इव प्राचीनः अस्ति। प्राचीनजनाः गुहा-शिला-आदिभित्तिषु क्रिस-क्रॉस-रेखाः आकृष्य स्वभावं प्रकटयन्ति स्म, यत् अद्यत्वे अपि किञ्चित् संरक्षितम् अस्ति। ऋग्वेदे चर्मनिर्मितस्य अग्निदेवस्य चित्रस्य उल्लेखः अस्ति। बौद्धग्रन्थेषु विनयपिटक-थेरीगाथा-ग्रन्थेषु तृतीयचतुर्थे च चित्राणि उल्लिखितानि सन्ति। चित्रकलासम्बद्धाः अनेके महत्त्वपूर्णाः विषयाः भोजदेवकुट् समरङ्गणसूत्रधरे उल्लिखिताः सन्ति। अस्मिन् अध्याये सर्वेषु कलासु चित्रकला प्रमुखा इति प्रस्तावितं। एतेन सर्वे सुखिनः भवन्ति। तस्मिन् उक्तम्- चित्रं हि सर्वम् शिल्पान् मुखं लोकस्य च प्रियं।

सर्वेषु शिल्पकलासु चित्रकला प्रमुखा सर्वप्रिय इति यावत्। शारीरिक-दिव्य-आध्यात्मिक-भावनानां तथा सत्यं, शिवम्-सुन्दरं च समन्वितरूपेण अभिव्यञ्जयति। विष्णुधर्मोत्तरपुराणे चित्रकलाविशेषणानि विस्तरेण वर्णितानि सन्ति। अभिलशीतार्थम् चिन्तामणि- 1- बिद्धचित्रम् 2- अबिद्ध-चित्रम् 3- रस-चित्रम् 4- धुली-चित्रम्, चतुः प्रकारा चित्राणाम् उल्लेखः अस्ति। सामान्यतः प्राचीनकाले त्रिविधचित्रनिर्माणस्य नियमः अस्ति। 1- भित्ति-चित्रकला 2- पट-चित्रकला 3- फलक-चित्रकला।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

कला प्रारभ्यते प्रारूपणेन। अद्यत्वे अपि दृश्यकलासु मसौदानिर्माणं सर्वाधिकं आवश्यकं तत्त्वं वर्तते। आधुनिकचित्रकलायां सजीवकलायां प्रमुखं स्थानम् अस्ति। आधुनिकचित्रकारस्य कल्पनायां पूर्णविश्वासः अस्ति। सः तस्य साहाय्येन नूतनानि रूपाणि निर्मातुम् इच्छति, ये प्रकृतौ अपि वस्तुतः न दृश्यन्ते। अत एव, आधुनिकचित्रकलारूपं सूक्ष्मं जातम्।

संगीतकला- भारतीयशास्त्रेषु सङ्गीतकला नाद-ब्रह्मवादः इति निर्दिष्टा अस्ति। सङ्गीतस्य माध्यमं ध्वनिः। केवलं शब्दात् एव सृज्यते, परन्तु केवलं शब्दात् एव सङ्गीतस्य निर्माणं कर्तुं न शक्यते, अपितु गीतवाद्यैः सह निकटसम्बन्धः अस्ति। भौतिकसाधनस्य आधारस्य च सूक्ष्मतायाः कारणात् केचन विद्वांसः काव्यं संगीतं च समानवर्गस्य कला इति मन्यन्ते, यतः सङ्गीतकारः अपि ध्वनिसाहाय्येन भावनां प्रकटयति। भारतीयसङ्गीतस्य उत्पत्तिः वैदिककालात् इति मन्यते। ऋग्वेदस्य शंखायन ब्राह्मणस्य मते नृत्यं, गीतं, वाद्ययन्त्राणि च त्रयाणां शिल्पानां अभिन्नं भागं भवन्ति। यजुर्वेदे वैदिकस्वरानाम् उदत्तः, अनुदत्तः, स्वृतः इति नामानि दत्तानि सन्ति। केषाञ्चन विद्वांसस्य मतं यत् भारत-शराङ्गदेवयोः संवेदस्य स्वराः स्वशङ्खग्रामस्य शुद्धस्वरत्वेन मन्यन्ते। अनेकश्रुतिसंयोगेन स्वरः निर्मायते। स्वरसमूहः ग्रामः इति कथ्यते। भारतीयव्यवस्थायां स्वराः क्रमशः शङ्खः, ऋषभः, गान्धारः, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः, निषादः, तारः शङ्खः च भवन्ति। स्वरस्य विस्तारं मनसि कृत्वा तस्य त्रीणि स्थानानि वर्णितानि- मन्द्रः, मध्यः, तारः च।

काव्यकला- काव्यस्य वास्तविकः आधारः शब्दः एव। भारतीयशास्त्रेषु ब्रह्मवाद इति नाम्ना निर्दिष्टम् अस्ति। शब्दानां संयोगेन भाषा निर्मायते, भाषायाः अभ्यासेन काव्यस्य जन्म भवति। भारतीयपरम्परायां काव्यस्य घटकतत्त्वानि शब्दार्थाः च सन्ति। ये एकस्यैव वस्तुनः द्वौ भागौ स्तः। कविः कालिदासः शब्दार्थयोः संसर्गस्य महत्त्वं स्वीकृतवान् यथा भगवान् शिवपार्वती च परस्परं संयोगौ स्तः। एवं प्रकारेण तेन शब्दार्थैकत्वं स्थापितं। अतः भारतीयपरम्परायां काव्यस्य अखण्डः रसः एव प्रस्तावितः। काव्यस्य स्वकीया कलाविशिष्टता अस्ति तथा च तस्य चर्चा अपि पर्याप्तरूपेण विश्लेषिता च अस्ति। आनन्दवर्धनस्य मते सहृदयस्य हृदयं रसः (आनन्दः) प्रदातुं कविस्य उद्देश्यं भवति तथा च सः सौन्दर्यस्य निर्माणं कृत्वा एतत् उद्देश्यं पूरयति। एतस्य प्रयोजनाय कविः भाषायाः साहाय्यम् आदाय तथा माध्यमेन काव्यसत्यस्य निर्माणं करोति।

नृत्यकला- नृत्यकला प्राचीनकालात् एव प्रमुखकलारूपेण व्यक्ता अस्ति। नृत्यकला बहूनां शास्त्रेभ्यः ज्ञायते। शारदातनेन नृत्यं भावात्मकं इति उक्तम् अस्ति। नृत्यं गीतेन, अभिनयेन, भावेन, लयेन च सह समन्वयः भवेत् इति अभिनयदर्पणे उल्लेखः अस्ति। नृत्यकला नाट्यशास्त्रे विस्तरेण वर्णिता अस्ति। नृत्ये पञ्च क्रियाः महत्त्वपूर्णाः इति मन्यन्तेः स्थानः, चारिः, करणः, अङ्करः, रेचकः च। नृत्यस्य प्रारम्भिकमुद्रा स्थानस्य, चारिस्य, नृतहस्तस्य च साहाय्येन निर्मितं भवति। एते त्रयः नृत्यस्य मूलमुद्राः उच्यन्ते। चरी नृत्यस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति। चारि इत्यर्थः पदव्यवस्थापनम्। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं पिण्डबन्धनृत्यानां चर्चा अपि कृता अस्ति। एते तानि समूहनृत्यानि सूचयन्ति ये नाटकस्य पूर्वाभ्यासरूपेण क्रियन्ते। अस्य १७ प्रकाराः नाट्यशास्त्रे

वर्णिताः सन्ति। नाट्यशास्त्रे मुख्यतया द्वौ प्रकारौ नृत्यं क्रियतेख ताण्डवः लस्यश्च। नटराजस्य प्रेरणया महामुनिताण्डुना प्रवर्तितं पुरुषप्रवृत्तियुक्तं नृत्यं तथा पार्वतीद्वारा आविष्कृतं बृजवनितासः प्रचारितं च सौन्दर्यविलासयुक्तं नृत्यं ताण्डवं लस्या इति निर्दिष्टम् अस्ति। तेषां बहूनां भेदानाम् वर्णनं नाट्यशास्त्रे अपि प्राप्यते। एतयोः शास्त्रीयनृत्ययोः अतिरिक्तं भरतनाट्यम्, कथकम्, मणिपुरी, कथकली, कुचिपुडी, ओडिस्सी इत्यादयः नृत्यशैल्याः अपि भारतीयशास्त्रीयनृत्यवर्गे स्थापिताः सन्ति।

नाट्यकला- भारतीयपरम्परायां नाट्यकला रसब्रह्मवादेन सह चिह्निता अस्ति। पाणिनीयस्य मते नटधर्मः नाट्यः इति उच्यते। धनञ्जयः अवस्थाया अनुकरणं नाट्यम् इति उक्तवान् अस्ति। भरतमुनिमते देवदानवराजाभिर्गृहस्थादिकर्मचरित्रानुकरणीयं नाट्यं कथ्यते। महेन्द्रविक्रमस्य भरतकोशे उक्तं यत् नटैः यत् क्रियते तत् नाट्यम् इति। मुख्यतया नाटकस्य विषयः रसः अस्ति। अत एव रसाश्रय इत्युच्यते। नाटके वाक्यस्य अर्थः अभिनयद्वारा साक्षात्कृतः, व्यक्तः च भवति। अधि नियमः चतुर्विधः- आगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः। नाट्यशास्त्रे दृष्टि- समः, साची, अनुवृत्तः, आलोकितः, विलोकितः, प्रलेकितः, उलेकितः, अवलोकितः च अष्टविधा अभिनयः अस्ति। मुखरागस्य चतुर्विधः मन्यते- स्वाभाविकः, प्रसन्नः, रक्तः श्यामः च। हस्तगतिः त्रयः प्रकाराः भवन्तिख असन्धिहस्तः, संयुक्तहस्तः, नृत्यहस्तः च।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 3.1

1. कलाशब्दस्य अर्थं वदतु?
2. 'साहित्यसंगीतकलाविहिनाम्' कस्मात् पुस्तकात् उद्धृतम्?
3. नाट्यशास्त्रे कलाः केषु रूपेषु वर्गीकृताः?
4. पाश्चात्यचिन्तने कलाशब्दः कस्मिन् अर्थे प्रयुक्तः?
5. प्रमुखभारतीयकलानां नामकरणं कुरुत?
6. वास्तुकलायां किमपि उदाहरणं ददातु?
7. शिल्पकलासम्बद्धानां साहित्यग्रन्थानां नाम कानि सन्ति?
8. कामसूत्रे वर्णितस्य अलेख्यस्य कति भागाः सन्ति?
9. यजुर्वेदोक्तस्वरसंज्ञा का?
10. नृत्ये कानि मुख्यानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते?

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

11. नाट्यशास्त्रे कति मुख्याः नृत्यप्रकाराः सन्ति?

3.3 भारते कलानां विकासः

वास्तुकला- कस्यापि महासंस्कृतेः प्रथमा कला वास्तुशास्त्रम्। गृहाणां, प्रासादानां, मन्दिरानाम् इत्यादीनां कृते वास्तुकला अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति। प्राचीनभारतस्य अवलोकनेन हरप्पा, मोहनजोदडौ च विकसितनगरसभ्यतारूपेण दृश्यन्ते। तत्र स्पष्टस्य उच्चस्तरीयस्य च वास्तुकलानां उपयोगः दृश्यते। नगरस्य मुख्यभागे नगरपालिकायाः कृते दुर्गद्वयस्य वर्णनं भवति। नगरवासिनां भवननिर्माणे अग्निप्रहाराः इष्टकाः, काष्ठानि च उपयुज्यन्ते। मौर्यकाले काष्ठस्य स्थाने भवननिर्माणे पाषाणस्य उपयोगः आरब्धः। यथा शिलाच्छेदेन गुहानिर्माणम् बौद्धकालस्य वास्तुकलायां स्तूपनिर्माणं प्रमुखम् अस्ति। वैशाली, सांची, सारनाथ, नालंदा इत्यादयः स्तूपेषु आदर्शरूपेण प्रतिबिम्बिताः सन्ति। अस्मिन् सञ्चीनगरे चत्वारि उत्तमरूपेण उत्कीर्णद्वाराणि, सुन्दरं मन्दिरं च प्राप्यते, यस्य मञ्चसंरचना अर्धवृत्ताकारः अस्ति। कोष्ठयोः उपयोगः वस्तुतः प्रकाशस्य वायुस्य च कृते भवति। द्रविडशैल्याः मन्दिराणां आकारः आयताकारः, उपरिभागः पिरामिडरूपः च अस्ति। क्रमेण मध्यं प्रति संकुचति। उपरि गुम्बदयुक्तः स्तूपः अस्ति। अस्य कोष्ठयः, गलियाराः च आश्चर्यजनकगुणवतायाः सन्ति। अस्य अन्तर्गतं काञ्चीपुरम्-महाबलीपुरम्-मन्दिराणि प्रसिद्धानि सन्ति। तञ्जावूरस्य बृहदीश्वरमन्दिरं द्रविडशिल्पस्य उत्तमः कृतिः अस्ति। बेसरशैली भारतीयवास्तुकलायां एकः अद्वितीयः मापदण्डः अस्ति। नगर-द्राविडशैल्याः च संयोगः अस्ति। दक्षिणपथस्य मन्दिराणि अस्याः शैल्या निर्मिताः सन्ति। यथा देवगढस्य दशावतारमन्दिरम्, उदयगिरिस्य विष्णुमन्दिरम्।

शिल्पकला- भारतीयशिल्पेषु पाषाणधातुकाष्ठयोः प्रयोगः दृश्यते। तेषु उत्कीर्णाः मुद्राः व्यञ्जनाः च मूर्तिः सजीवं कुर्वन्ति। हरप्पा-मोहनजोदडौ-नगरयोः पुरातत्त्वावशेषेभ्यः भारतीयशिल्पानां त्रयः भिन्नाः प्रकाराः दृश्यन्ते- गन्धारः कला, मथुरा-कला, अमरावती कला च। गान्धारशैल्याः अधि कतमः विकासः कनिष्काकाले एव अभवत्। एषा मिश्रशैली इति अपि ज्ञायते। यतो हि अस्मिन् ग्रीक-मौर्य-सुङ्ग-कालयोः कलाः अपि अन्तर्भवन्ति। अस्मिन् काले अधिकांशः प्रतिमाः महात्माबुद्धस्य निर्मिताः आसन्। अस्याः शैल्याः शिल्पानां कृते कृष्णशिलायाः उपयोगः भवति। मथुराशैली शुद्धदेसीशैली इत्यपि कथ्यते। कुषाणकाले अस्य उच्चतमशिखरे दृश्यते। अस्मिन् महात्माबुद्धबोधिसत्त्वादीनां प्रतिमानां निर्माणार्थं रक्तवर्णीयशिलाप्रयोगः कृतः अस्ति। अमरावतीशैल्याः आन्ध्रप्रदेशस्य सातवाहनकालस्य विकासः अभवत्। अस्मिन् अधिकांशस्य हिन्दुदेवदेवतानां चित्राणि निर्मिताः।

चित्रकला- मानवस्य सौन्दर्यभावस्य परमव्यञ्जना चित्रकलायां अपि दृश्यते। चित्रकलायां रेखावर्णानां उपयोगेन वस्त्रकाष्ठभित्तिकागजयोः चित्रकला क्रियते। प्रागैतिहासिककाले अपि अनेकानि गुहाचित्राणि दृश्यन्ते, येषु भीम्बेत्कातः मनुष्याणां, पशूनां, पक्षिणां च रक्तवर्णीयचित्रं दृश्यते। द्वितीयचरणे गुप्तकालस्य अजन्ता-एलोरा-बाघगुहानां भित्तिचित्रं प्राप्यते। एषा विश्वकलानां अद्वितीया दीर्घा अस्ति। अत्र प्रकृतिकसौन्दर्यस्य आधारेण वृक्षपुष्पनदीजलप्रपातस्य चित्राणि

सन्ति। अप्सरागन्धर्वयक्षाणां चित्राणि सन्ति। बुद्ध-जातक-कथानां नाना-रूपाणां चित्राणि अपि प्राप्यन्ते। यस्मिन् नील-शुक्ल-हरिद्रा-रक्त-भूर-वर्णयोः काल्पनिक-वर्णसंयोगः आश्चर्यजनकं सौन्दर्यं प्रकाशयति। एतेषु चित्रेषु करुणा, प्रेम, लज्जा, भयं, मैत्री, आनन्दः, सुखं, द्वेषः, चिन्ता इत्यादयः सूक्ष्मभावनाः चित्रिताः सन्ति। गुप्तोत्तरकालस्य चित्रकलायां लघुचित्रशैली विकसिता। पूर्वीयपाश्चात्यपरम्पराभिः सह मिश्रिता राष्ट्रशैली अस्ति। अस्याः शैल्याः चित्रेषु अनन्तविविधता वर्तते। मुगलकालस्य चित्रकलायां फारसी-भारतीययोः प्रभावः प्रतिबिम्बितः अस्ति। अकबरः, जहांगीरः, शाहजहाँञ्च च चित्रेषु गहनं प्रेम्णः प्रदर्शनं कृत्वा पशूनां, पक्षिणां इत्यादीनां चित्राणि प्राप्तवन्तः। एतेषु चित्रेषु निश्चलपशूनां, पक्षिणां च व्यञ्जनहीनमुखं मुखं च दृश्यते। 'राजस्थानी-चित्रकला' मुगल-पाश्चात्यपरम्पराभिः सह मिश्रिता स्वतन्त्रा कला अस्ति। हिमाचलस्य पर्वतीयक्षेत्रेषु पर्वताकारस्य, पृष्ठभूमिरेखायाः, वर्णस्य च दृष्ट्या बहुविधता वर्तते। कृष्णस्य लीलारागाणां च मिश्रणम् अस्ति।

टिप्पणी

संगीतम्- भारतीयसङ्गीतकला वेदेभ्यः उत्पन्ना। शब्द अर्थात् सङ्गीतं-ब्रह्मः इति उच्यते। अत एव तस्य तरङ्गाः हृदयं स्पृशन्ति। भारतीयसङ्गीतस्य उत्पत्तिः सम्वेदात् भवति। लोकगीतेषु शास्त्रीयसङ्गीतेषु च विकसितस्य परिष्कृतस्य च भारतीयसङ्गीतस्य आधारः रागः अस्ति। रागस्वरः रागस्य योजना अस्ति यस्मिन् पारम्परिकनियमानुसारं स्वराः व्यवस्थिताः भवन्ति। सप्तस्वरप्रभृते सङ्गीते प्रदोषः, प्रातः, अपराहणः, सत्यः, रात्रिः, अर्धरात्रः च इति अनुसारं रागाः विभक्ताः भवन्ति। भारतीयसङ्गीतस्य तालव्यवस्था अतीव जटिला विस्तृता च अस्ति। अस्मिन् विलम्बित-भव्य-वेग-ताल-प्रसिद्धा भवन्ति। वर्गीकरणदृष्ट्या शास्त्रीयसङ्गीतस्य, सुलभसङ्गीतस्य च द्वौ व्यवस्था स्तः। शास्त्रीयसङ्गीतस्य मुख्यव्यवस्थाद्वयं वर्तते। हिन्दुस्तानीसङ्गीतं कर्नाटकसङ्गीतं च। ध्रुपदः, तुमरी, खयालः, टप्पा च हिन्दुस्तानीसङ्गीतस्य प्रसिद्धाः सन्ति। तेन सह सम्बद्धाः घराणाः सन्ति ग्वालियरः, आगरा, जयपुरम्, किरणाघराणम् ग्वालियर-घराणस्य प्रसिद्धाः संगीतकाराः बालकृष्णदुआ, रहमतखानः सन्ति। आगरा घराणाया नथनखानः, फैयाजखानः, जयपुरखानः, किरणा-घराणाया अछल-करीम-खानः, अकुल-वालिद-खानः। कर्नाटकसङ्गीतशैल्यां तिल्लना, थेवरम्, पदम, जावली च प्रमुखाः सन्ति। कर्नाटकसङ्गीतं कुण्डलीभाषायाः आधारेण भवति। अस्मिन् उच्चारणाः तरङ्गवत् नियमिताः भवन्ति। एतस्य अतिरिक्तं विभिन्न गायनशैल्याः धमर, तरणा, गजलः, दादरा, होरी भजन-गीतं, लोकगीता इत्यादयः सन्ति। संगीतस्य प्रमुखाः रागाः भैरवी, भूपाली, बागश्री, भैरवः, देसः, बिलावलः, यमनः, दीपकः, विहागः, हिन्दोली, मेघः इत्यादिन।

अस्मिन् प्रयुक्तानि वाद्ययन्त्राणि सन्तिः सारङ्गी, वायलिनं, मृदङ्गं, नादस्वरं, गिटारं, सरोदं, सन्तूरं, सीतारं, शेहनाई, बांसुरी, तबला, वीणा, पखवाजं, हारमोनियमं, जलतरङ्गं इत्यादयः। प्रमुखवादकानां मध्ये बालमुरलीधरनः, अमजद-अली-खान, शिवकुमारशर्मा इत्यादयः सन्ति, पंडितः रविशंकरः, उस्ताद-बिस्मिल्लाह-खानः, जाकिर-हुसैनः, अल्लारखा-खानः, हरिप्रसादः चौरसिया, रघुनाथ-सेठः। एवं भारतीयसङ्गीतस्य आरम्भः वेदात् आरभ्य बौद्धकालस्य, मौर्यस्य, सुङ्गकालस्य, कुषाणकालस्य, समुद्रगुप्तस्य च महत्त्वपूर्णतया विकासः अभवत् अश्वघोषः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

नाम-महान्-संगीतकारः अस्मिन् काले निवसति स्म।

नृत्यकला- नृत्यकला भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति। हरिवंशपुराणे उर्वीशी, हेमा, रम्भा, तिलोत्तमा इत्यादिनः देवतानर्तकानां नामानि दृश्यन्ते। भारतीय नृत्यनिर्देशः अतीव प्राचीनः अस्ति। एतेषु व्यञ्जनस्य मुख्याधारः धर्मः अभवत्। सामाजिकजीवनसम्बद्धानां नृत्यानां परम्परा अपि अस्ति। नाट्यनृत्ये ताण्डव, भारतनाट्यम्, कथकं, कथकली च अन्तर्भवति। भरतमुनिस्य नाट्यनृत्ये सङ्गीतनृत्यकाव्ययोः अद्भुतसमन्वयः अस्ति। अस्य उद्देश्यं मनुष्येषु शुद्धता, नैतिकता, मानवीयमूल्यानि च प्रवर्तयितुं भवति। एते नृत्याः कठोर-अभ्यासस्य आधारेण कृताः सन्ति। वैदिककाले बालकबालिकाः मेलासु नृत्यं कुर्वन्ति इति उच्यते। गणिकाः तेषां भोगाय नृत्यन्ति स्म। देवदासी सह सार्वजनिकनृत्यशालाः अपि प्रचलिताः सन्ति। मौर्य-कनिष्क-काले नृत्यस्य पुनर्जागरणम् अभवत्। गुप्तकालः नृत्यनिर्देशस्य स्वर्णयुगः इति द्रष्टुं शक्यते। यत्र मुगलकालस्य नृत्यनिर्देशनं राजदरबारेषु एव सीमितम् अस्ति।

नाट्यकला- नाट्यकला ललितकला इति अपि निर्दिष्टा अस्ति। यस्य अन्तर्गतं अभिनयः, मनोरञ्जनं, रसः च सृज्यते। वैदिककालस्य पुरूरव-उर्वशी, यम-यमी, सर्मा-पाणि इत्यादिषु संवादेशु नाट्यरूपं दृश्यते। नाट्यसम्बद्धसूत्राणां वर्णनं पाणिनी-पतञ्जलियोः व्याकरणसम्बद्धेषु ग्रन्थेषु अपि प्राप्यते। नाट्यः आचार्यभरतेन पञ्चमः वेदः इति स्थापितः अस्ति। भरतस्य नाट्यशास्त्रे नाटक-वर्ण-वस्तु-अभिनय-सङ्गीत-आदि-सम्बद्धाः विविधाः पक्षाः वर्णिताः सन्ति। पश्चात् तेषां समुचितप्रयोगेन भारतीयनाटकानां महाकाव्यनाटकादिरूपेण विकासः अभवत्। नाट्यस्य नवीनशैल्याः विकासः अभवत् यथा- कश्मीरे, भाण्डे, थारे तथा च गुजरातदेशे भवाई, रामलीला, उत्तरभारते नौटंकी, रामलीला इत्यस्य प्रयोगः, रासलीला प्रचलति।

साहित्यकला- भारतीयसाहित्यकलायां अतीव समृद्धा, गौरवपूर्णा, प्रचुरपरम्परा च अस्ति। धार्मिकसाहित्ये वेदः, उपनिषदा, रामायणं, महाभारतं, पुराणानि च अन्तर्भवति। वैदिकसाहित्ये शक्तिशालिनः देवदानवयोः विग्रहाः वर्णिताः सन्ति। वैदिककाले षट् वेदङ्गानां वर्णनानि सन्ति। शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दं, ज्योतिषं च। प्राचीनभारतीयसाहित्ये रामायणं महाभारतं च प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति। रामायणे रामस्य आदर्शचरित्रं तु महाभारते कौरवपाण्डवयोः युद्धस्य कथा अस्ति। जैन-बौद्धग्रन्थाः व्यक्ति-घटना-आधारिताः सन्ति। जातककथाः पालीभाषायां सन्ति तथा जैनग्रन्थानां भाषा प्राकृतम् अस्ति। कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रं भारतीयराजतन्त्रस्य अर्थव्यवस्थायाश्च समन्वयस्य उदाहरणम् अस्ति। गुप्तकालस्य साहित्ये संगमसाहित्यस्य, सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिकजीवनस्य विषये सूचनाः प्राप्यन्ते। ब्रह्मगुप्तः गुरुत्वाकर्षणविषये, वराहमिहि खगोलशास्त्रे भूगोले च, नागार्जुनः रसायनशास्त्रे, इस्पातनिर्माणक्षेत्रे, ठोसरङ्गस्य निर्माणे, चरक-सुश्रुतसंहितासु कपाल-भेदनम्, हस्तपाद-विच्छेदनं, मोतियाबिन्दुः इत्यादीनां जटिल-शल्यक्रियाणां वर्णनं कृतम् अस्ति। एवं प्रकारेण समृद्धधरोहरयुक्तं साहित्यं सृजनात्मकयात्रायां गतिशीलं भवति।

पाठगतप्रश्नाः 3.2

1. मौर्यकाले भवननिर्माणार्थं किं प्रयुक्तम् आसीत्?
2. बौद्धकालस्य प्रमुखानां स्तूपानां नामकरणं कुरुत?
3. द्रविडशैल्या निर्मितानाम् प्रमुखमन्दिराणां नाम लिखत?
4. भारतीयशिल्पाः कति प्रकाराः सन्ति, विवरणं ददातु?
5. मथुराशैल्या मूर्तिनिर्माणार्थं कस्य वर्णशिलायाः उपयोगः कृतः अस्ति?
6. भारतीयसङ्गीतस्य उत्पत्तिः कस्मात् वेदात् अभवत्?
7. प्रमुख वाद्ययन्त्राणां नाम लिखत?
8. प्रमुखशास्त्रीयनृत्यानां उल्लेखं कुरुत?

टिप्पणी

3.4 नाट्यकलानां अन्यकलाभिः सह सम्बन्धः

नाट्यशास्त्रे नाट्यकलाः विचारिताः सन्ति। नानाकलानां सिद्धान्ताः तत्त्वानि च नाटकस्य अन्तर्गताः सन्ति। भरतमुनिः अपि उक्तवान्—

नतञ्जनानं न तच्छिल्पं न स विद्या न स कला,
नसौ योगो न तत्कर्म नत्येयस्मिं यन्न द्रायते।

अर्थात्, ज्ञानं, शिल्पं, ज्ञानं, कला, योगं, कर्म च नास्ति, यत् अस्मिन् नाटके न दृश्यते। नाट्यशास्त्रे अनुकरणेन अनुवर्तनेन वा नाटकं विवक्षितम्। विष्णुधर्मोत्तरपुराणस्य अनुसारं अनुकरणतत्त्वं सर्वेषु कलासु वर्तते। समानमूलतत्त्वम् अस्ति चेदपि सर्वेषु कलासु पारस्परिकता, आत्मनिर्भरता, सामञ्जस्यं च दृश्यन्ते। उल्लिखितेऽनुलिखिते—

एते कालकौशलसम्प्रयुक्तः कार्यस्तथा लोकविधायुक्तः,
धर्मार्थकामद्युपदेकश्च हिताय लोकस्य नरेन्द्रचन्द्र।

अर्थात् एतानि नाटकादीनि प्रबन्धानि विविधकलाकौशलयुक्तानि, लोकन्यायेन सह समन्वितानि च धर्मार्थकामप्रचारकाः सन्ति, एतेषां जनहिताय प्रयोक्तव्याः। अस्मिन् पुराणे नृत्यनाट्ययोः परस्परता अपि स्वीकृता अस्ति। तत्र प्रतिमाचित्रनृत्य-आटोद्य-गीतयोः आत्मनिर्भरता एवं प्रकीर्तिता।

चित्रसूत्रं न जनति यस्तु सम्याङ्गं नरधिप,
प्रतिलक्षणं वेत्तुम् न शाक्य तेन कहर्चित।

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

बिना तु नृत्तास्त्रेना चित्रसूत्रं सुदुर्विदं,
जगतानुक्रिय कार्यं द्वयोर्पि यतो नृप ।

आतोद्यं यो न जनयति तस्य नृत्तं सुदुर्विदं,
आतोद्येन् बिना नृत्तं विद्याते न कथमचना।

न गीते बिना शाक्यं ज्ञानतुमतोद्यमुच्यते,
गीतशास्त्रविधानज्ञानः सर्वम् वेत्ति यथाविधिः।

चित्रसूत्रं सम्यक् न जानाति सः प्रतिमां ज्ञातुं न शक्नोति इति यावत् नृत्तशास्त्रं विना चित्रसूत्रज्ञानं न भवितुमर्हति, यतः उभयत्र लोकानुकरणं भवति। नृत्यमपि आतोद्यं विना न सम्भवति, अतः आतोद्यं न जानाति नृत्तः अज्ञातः एव तिष्ठति। अतोद्यं गीतं विना ज्ञातुं न शक्यते, गीतशास्त्रस्य नियमं ज्ञात्वा अन्याः सर्वाः कलाः व्यवस्थितरूपेण ज्ञातुं आरभते। विष्णुधर्मोत्तरपुराणे गीतस्य अर्थः अतीव विस्तृतः अस्ति। अत्र यतो यः पाठः अस्ति सः अत्र गीत इति उच्यते, यस्मिन् गद्यं काव्यं च अन्तर्भूतं मन्यते, अत एव काव्यकला अपि गीतशास्त्रात् संगृहीता।

आचार्यभरतमुनिः नाट्यनिर्माणं नाटके तस्य महत्त्वं च व्याख्यातवान् तस्य मतेन आकारस्य आधारेण आयताकारः, चतुष्कोणः, त्रिकोणः च इति त्रयः प्रकाराः नाट्यगृहाणि निर्मातव्यानि। तेषां परिमाणं बृहत्, मध्यमं, लघु च भवति। भारतेन मूल्यानां अर्थात् परमाणुतः दण्डपर्यन्तं प्रमाणानां विशेषं महत्त्वं व्याख्यातं अस्ति। गृहभूमिचयनं, तस्याः परिष्कारः, धार्मिकविधिः आधारस्थापनं, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राधारितं स्तम्भनिर्माणं, वासःगृहस्य वर्णनम् इत्यादीनि वास्तुसम्बद्धानि सामान्यानि विषयाणि अपि उक्ताः नाटके मनसि स्थापयितुं आवश्यकं भवेत्। नाट्यगृहस्य तलं दर्पणवत् समतलं भवेत्। प्रेक्षकाणां आसनक्षेत्रं सोपानवत् भवेत्। तेषां सम्यक् उपयोगेन एव उत्तमं नाटकं सम्भवति।

पाठगतप्रश्नाः 3.3

1. नाटकं केन परिभाषितम्?
2. नाट्यशास्त्रे कति प्रकारस्य नाट्यस्य चर्चा कृता अस्ति?
3. 'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला' इति पङ्क्तिः कुत्र उद्धृता अस्ति?

3.5 नाट्यप्रस्तुतिषु अन्यकलानां योगदानम्

गीतं वाद्ययन्त्राणि च- भरतस्य नाट्यशास्त्रे नाट्यप्रयोगस्य सफलतायै सङ्गीतं वाद्ययन्त्राणि च आवश्यकानि इति उक्तम् अस्ति। एते विषयाः नाट्यशास्त्रस्य २८ तः ३४ अध्यायेषु प्रस्तुताः सन्ति। नाटके गीतस्य प्रयोगविषये नाट्यशास्त्रे सन्तुलितव्यवस्था दृश्यते। नाट्यप्रयोगः अपि

गीतनृत्यमाध्यमेन आरभ्यते। नाटकस्य आरम्भे, मध्ये, अन्ते च गीतानां प्रयोगः कृतः अस्ति। भरतमुनिस्य नाटकप्रयोगे वाद्ययन्त्राणि अत्यावश्यकं महत्त्वपूर्णं च भागं भवन्ति। यदि वद्य-भण्ड-वीणा-आदि-वाद्यवाद्यानां सन्तुलित-प्रयोगः भवति तर्हि नाट्य-प्रयोगः भाव-समृद्धः, रस-पूर्णः च भवति। पूर्वाङ्गविधानस्य सन्दर्भात् स्पष्टं भवति यत् नाट्यप्रवर्तकः भरतमुनिः गीतं नाट्यप्रयोगस्य भागं मन्य नाट्यप्रयोगस्य सहायकभागं कृतवान्। नाट्यशास्त्रस्य २८ अध्याये एकं उद्धरणं प्राप्यते- एवम् गीतं च वद्यं च नाट्यम् च विविधाश्रयम् अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्योक्तृभिः। नाट्यप्रयोगे अलत्चक्रवत् गीतवाद्यसंयोग इत्यर्थः। तत्र गीतनृत्यविषये चर्चा कुर्वन् तेषां प्रयोगः नाटकस्य भावनायां भावात्मकतायाः बोधनाय भवति इति प्रस्तावितवान्। अत्र ज्ञातव्यं यत् यत्र गीतानि, वाद्ययन्त्राणि च नाट्यप्रयोगाय बलं गतिं च न ददति तत्र तेषां प्रयोगः अपेक्षितः नास्ति। नाट्यशास्त्रे उद्धृतम् अस्ति- कार्यों नात्तिप्रसङ्गोत्र नृत्तगीतविधिं प्रति। गीते वाद्ये च नृत्ते च प्रवृत्तेति प्रसंगतः। खेदो भवेत् प्रयोक्तृणां प्रेक्षकानां थथैव च। खिन्नानां रसभावेषु स्पष्टा नोपजायते। ततः शेष प्रयोगस्तु न रागजनको भवेत्। अर्थात् गीत-वाद्य-नृत्य-अतिप्रयोगे प्रयोक्ता प्रेक्षकौ च खेदं अनुभवन्ति, भावाः भावाः च अस्पष्टाः भवन्ति। गीतानां प्रयोगः भावानाम्, अनुभावानाम् अभिव्यञ्जनाय भवति, परन्तु अतिप्रयोगे नाटकं सुरीलं न तु खेदजनकं भवति।

नृत्यस्य सौन्दर्यवर्धनार्थं नृत्यनाटके समावेशः कृतः अस्ति। नाट्यशास्त्रे नृत्यस्य प्रयोगः शिवप्रेरितः इति उल्लेखः अस्ति। त्रिपुरादाहः डिमः भरतेन प्रयुक्तः, परन्तु तस्य मूलप्रदर्शनं नृत्यरहितत्वात् शुद्धम् आसीत्। भगवान् शिवः महामुनि तण्डु इत्यस्मै भरतस्य नृत्यस्य दीक्षां गीतस्य वाद्ययन्त्राणां च उपयोगेन चित्रात्मकरूपेण प्रस्तुत्य तस्य नृत्यस्य आरम्भं कर्तुं आदेशं दत्तवान् अत एव, नृत्यस्य एकः प्रमुखः विविधता ताण्डव इति नाम्ना प्रसिद्धः अभवत्। नाट्यशास्त्रे अपि अन्यत् वर्णनं प्राप्यते। प्रजापतिदक्षस्य बलिदानानन्तरं सः गीतस्य ताडनेन नाना मुद्राभिः नृत्यं कृतवान् प्रत्येकं देवतां अनुकरणं कृत्वा नानामुद्रासु नृत्यं प्रस्तुतवान्। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतं नृत्यस्य साहसिकं ताण्डवं सूक्ष्मं च लस्यं विभागं वर्णितम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 3.4

1. 'एवं गीतं च वद्यं च नाट्यम् च विविधाश्रयम् अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्योक्तृभिः' पङ्क्ति उद्धृता?
2. भरतेन प्रयुक्तस्य डिमस्य नाम लिखत?
3. प्रजापति दक्षस्य यज्ञस्य विनाशानन्तरं कः गीतस्य ताडनेन नाना मुद्रासु नृत्यति स्म?

टिप्पणी

टिप्पणी

भवान् किम् अधिगतम्

- कलानां प्राचीनसभ्यताभ्यः आरभ्य निरन्तरं इतिहासः अस्ति।
- जीवनं व्यवस्थितं आनन्ददायकं च कर्तुं उपयोगी ललितकलानां उपयोगः कृतः।
- पुरुषार्थप्राप्त्यर्थं प्रमुखाः भारतीयाः कलाः सहायकाः आसन्।
- सर्वाणि कलाः नाटके समाविष्टुं शक्यन्ते।
- सर्वासु कलानां समुचितप्रयोगेन सह समन्वितः नाट्यप्रयोगः सर्वेषां मानवानाम् आनन्ददायकः भवति।
- प्रत्येकस्य कलायाः विकासक्रमस्य शैल्याः च अवगमनं प्राप्तम्।

पाठांतप्रश्नाः

1. कलाप्रकृतेः वर्गीकरणस्य च विषये प्रकाशं क्षिपन्तु।
2. भारतीयः कला विषये चर्चां कुर्वन्तु?
3. वास्तुकला नाट्यकला सह कथं सम्बद्धा अस्ति?
4. वास्तुकलानां विकासं दर्शयन्तु।
5. नाटकप्रस्तुतौ सहायकाः कलासु प्रकाशं क्षिपन्तु।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

3.1

1. 'कल्' धातु 'घञ्' प्रत्ययः
2. नीतिशतकम्
3. मुख्यगौणम् च
4. शारीरिकं मानसिकं च

5. वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला, संगीतं, कविता, नाटकं, नृत्यनिर्देशनम्
6. अञ्जता एलोरा
7. मानसारः, समराङ्गनसूत्रधरः
8. ६
9. उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः
10. स्थानः, चारि, करणं, अंगकारः, रेचनः।
11. द्वय (ताण्डवं च लास्यं)

3.2

1. पाषाणः
2. वैशाली, सारनाथः, सांची
3. बृहदीवरम्, कांचीपुरम्, महाबलीपुरम्
4. मथुरा, गान्धारः, अमरावती
5. रक्तम्
6. सामवेदः
7. सारंगी, वीणा, तबला, बांसुरी, सीतारादि।
8. ताण्डवः, भरतनाट्यम्, कथकादि।

3.3

1. अनुकरणम्
2. त्रयः आयताकाराः, वर्गाः, त्रिकोणाः
3. नाट्यशास्त्रम्

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

3.4

टिप्पणी

1. नाट्यशास्त्रस्य 26 अध्याये
2. त्रिपुरादाहः
3. शिवः